

РОЗВІДКИ

УДК 94 (47)«18»

Олексій Колеватов

ОРГАНІЗАЦІЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У 1817 р.

Стаття присвячена проблемі організації Слобідсько-Українських військових поселень. У ній досліджуються причини їхнього створення. Основну увагу приділено організації поселених округів уланської кавалерійської дивізії Слобідсько-Українських військових поселень та переведенню корінних жителів до складу поселених округів кавалерії.

Ключові слова: військові поселення, поселений округ, кавалерія, полк, уланська дивізія.

В останні роки дослідники все частіше почали звертати увагу на історію військових поселень в Російській імперії першої половини XIX ст. Проте до останнього часу майже відсутні роботи, які присвячені дослідженню причин створення та організації Слобідсько-Українських військових поселень в 1817 р. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати це питання щодо створення військових поселених округів кавалерії, розташованих у Слобідсько-Українській губернії.

Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів імператор Олександр I мав бесіди із деякими представниками генералітету російської армії про створення військових поселень на території Російської імперії. Після тривалих нарад у імператора з цього питання було прийнято рішення розпочати розселення піхотних полків у районі Новгород, а кавалерійських – в Україні. Більш раціональною визнавалася форма поселення полку на державних землях із переводом до складу поселених округів корінних жителів, які мали прийняти на постій і забезпечення продовольством діючі частини військ.

Улаштування військових поселень було доручено лише найбільш близьким до імператора особам на чолі з О. А. Аракчевим. Ця обставина пояснюється відсутністю у Олександра I достатньої впевненості в тому, що його заходи будуть підтримані найбільш впливовими колами суспільства.

1817 р. почалася організація військових поселень в Україні. Було вирішено поселити кавалерію в Слобідсько-Українській, Херсонській і Катеринославській губерніях. Вибір цей був не випадковим. Обґрунтовуючи його, Олександр I в листі до начальника головного штабу генерал-ад'ютанта князя П. М. Волконського писав: «Місця, що лежать на колишній Українській лінії, починаючи від м. Ізюма і річки Донця й простягшись через Костянтиноград та містечко Царицинку до річки Дніпра і Алексополя, являють нарочиту зручність для військового поселення. На всьому цьому просторі жителі склали колись самі ландміліцейські полки, зберегли ще дух військовий та мало мають в землеустроях своїх черезсмужних поміщицьких

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і суспільних наук Чернігівського національного технологічного університету.

володінь» [1]. Саме наявність фонду державних земель, на яких проживали державні селяни й козаки, стала вирішальною у виборі місць поселення, оскільки урядові не довелося тут вступати у зіткнення з інтересами приватних власників. Це було дуже вигідно, адже уряд повсякчас намагався уникнути зайвих витрат на придбання приватних земель для військових поселень.

У цьому регіоні досить добре було розвинуто хліборобство і тваринництво, торгівля і промисли. Всі території, які увійшли до складу Слобідсько-Українських військових поселень, знаходилися в помірній кліматичній зоні. Тепле літо, порівняно м'яка зима, родючі ґрунти дозволяли одержувати високі й стабільні врожаї, що було важливим для продовольства кавалерійських частин. Тут спостерігалась історично сформована спадковість у користуванні землею, відносно високий рівень хліборобства і тваринництва. В округах кавалерії переважали чорноземи, мало було черезсмужних поміщицьких володінь. Проте значним недоліком даного регіону було слабке забезпечення лісом для будівництва, потреби в якому в подальшому задовольнялися доставкою з інших місць.

При підборі районів для влаштування Слобідсько-Українських військових поселень, безперечно, не останню роль відігравали стратегічні аспекти. Райони поселення кавалерійських частин мали стати ніби другою лінією оборони, що було важливо під час конфліктів на південних кордонах Російської імперії. Наявність поселень у вказаному районі дозволяла також забезпечити базу для проведення воєнних операцій на південному напрямку: в разі початку воєнних дій вони ставали оперативним резервом для діючих військ. Крім того, поселення певною мірою служили і продовольчою базою для армії під час війн.

Першими в Україні переводилися на положення військових поселенців жителі тринадцяти селищ Слобідсько-Української губернії. 6 квітня 1817 р. було видано наказ імператора Олександра I слобідсько-українському громадянському губернаторові В. Г. Муратову про переведення деяких державних селищ губернії у військові поселення кавалерії. У наказі йшлося про таке: «Бажаючи зробити нині в дійсність давно прийнятий Нами намір, дати воїнам свою осілість, і призначаючи для першого досвіду військового поселення кавалерії, казенні селища довіреної вам губернії: Зміївського повіту: Мохначі, Шелудьківку, Гнилушку, Гиніївку, Андріївку, Балаклею, Вовчий Яр, Малинівські й Гракові хутори й частину земель слободи Лиману; і Вовчанського: Печеніги, Кицівку й Базаліївку» [2].

Кожний полк територіально і адміністративно складав округ військового поселення, який виключався з громадянського відомства і передавався у військово-управління з усіма його корінними жителями. Волосні правління і сільське керівництво скасовувались, а вся влада в окрузі передавалася до рук військовопоселеного командування [3]. Майно селян переписувалося, «щоб можна було в свій час побачити, в якій мірі буде поліпшено становище і самих селян новим управлінням» [4]. Для перепису майна створювалася спеціальна комісія, яка мала «оглянути всі селища, що виходять із залежності губернського начальства і зробити детальний опис майна, яке у кожного з селян матиметься в нинішньому їх становище, як в тваринах і хлібі, так і в самих будівлях» [5]. Перепис проводився у квітні-червні 1817 р. і про його результати (див.: табл. 1) 21 червня було повідомлено командирі 3-ї уланської дивізії генерал-лейтенанту Г. І. Лисаневичу [6]. Всього до складу військового поселення було переведено 36636 державних селян обох статей. Крім цього, до складу поселень увійшли також відставні солдати та дружини солдатів діючої армії, які мешкали в цих селищах (541 чоловік обох статей) (див.: табл. 2).

Таблиця 1.
Відомості про селища Слобідсько-Української губернії, які поступили у військове відомство для поселення 3-ї уланської дивізії

Селища	Кількість душ		Будинків	Садів	Робочі худоби		Корів	Овець	Бджолиних когод	Свиней	Різню птиці	Постояно хліба	Водяних, вітряних млинів та інших споруд
	чол.	жін.			коней	волів пар							
Змієвського повіту													
Мохначі	1270	1384	442	262	82	360	791	2034	836	1302	8457	1222	6 вітряних млинів і 1 винокурня
Шелудьківка	935	968	354	279	72	320	611	3219	677	989	6560	1986	15 вітряних млинів і 2 олійниц
Гнилушка	117	127	38	10	13	44	106	300	42	125	827	110	-
Гиніївка	782	796	295	166	47	276	633	2440	329	1045	3686	1159	9 вітряних млинів
Андріївка	2385	2416	836	122	402	759	1972	5253	892	2822	10741	2457	13 вітряних млинів
Зубів Яр	114	95	39	12	30	41	142	644	205	174	873	174	4 вітряних млини
Середня Балаклейка	115	104	39	12	30	41	142	644	205	174	873	174	2 вітряні млини
Вовчий Яр	199	202	60	21	75	81	274	845	269	295	1612	293	8 вітряних млинів
Балаклея	4675	4639	1501	541	879	1771	5060	17947	2638	5066	30822	4857	44 вітряних і 2 водяні млини
Малинівські хутори	375	413	129	45	52	158	396	1235	150	431	2855	618	7 вітряних млинів
Гракові хутори	407	422	146	93	60	128	363	1545	323	482	2372	532	6 вітряних млинів

Вовчанського повіту													
Печеніги	5401	5546	1650	634	717	1809	6140	1928	3211	6107	43279	7336	70 вітряних млинів, 2 олійниці, 2 заводи: пивний і солодовий, 5 торговельних комір і 5 лавок, 1 бойня з солеварнею
Київка	427	472	142	25	37	123	484	766	246	489	3139	464	2 вітряні млини
Базалівка	891	957	270	120	140	339	1046	4400	898	1314	7948	1452	10 вітряних млинів
Всього	18093	18543	5941	2369	2654	6254	18152	60610	10964	20793	125916	22882	2 водянні і 196 вітряних млинів, 4 олійниці, 3 заводи: винокурний, пивоварний і солодовий, 5 торговельних комір і 5 лавок, 1 бойня з солеварнею

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арх. 251-254.

Таблиця 2.

**Відомості про відставних солдатів і дружин службових солдатів,
які поступили у військово-відомство для поселення 3-ї уланської дивізії**

Селища	Кількість душ		Будинків	Садів	Робочої худоби		Корів	Овець	Бджолиних колод	Свиней	Різної птиці	Посіяно хліба четв.	Водяних, вітряних млинів та інших споруд
	чол.	жін.			коней	волів пар							
Зміївського повіту													
Мохначі	12	15	6	2	4	5	7	20	-	14	83	10	-
Гиніївка	6	6	-	-	-	-	-	-	-	5	31	-	-
Андріївка	48	51	31	4	13	17	29	84	4	81	244	45	-
Балаклея	78	176	63	26	19	32	69	309	30	51	660	59	-
Малинівські хутори	9	10	3	3	2	5	18	41	3	12	86	26	-
Вовчанського повіту													
Печеніги	54	76	38	16	16	22	88	156	43	109	799	111	1 вітрян. млин
Разом	207	334	141	51	54	81	211	610	80	272	1903	251	1 вітрян. млин

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 24-25.

Виходячи з даних таблиць, можна зробити висновок, що селища, які потрапили під поселення 3-ї уланської дивізії, були досить добре розвинуті у господарському відношенні. Так, до складу Слобідсько-Українських військових поселень надійшло: 2708 коней, 12670 волів, 18363 корови, 61220 овець, 21065 свиней, 127819 різної птиці, 2420 садів, 11044 бджолиних колод, 199 водяних і вітряних млинів, 3 заводи та ін. Також треба відмітити, що жителями цих селищ було посіяно 23133 четв. хліба. Все це давало можливість в подальшому поселеним округам досить швидко перейти на самозабезпечення продовольством і фуражем.

На територіях, які відводилися для поселення 3-ї уланської дивізії в Слобідсько-Українській губернії, крім земель державних селян, знаходились і землі поміщиків, які потрапляли в округ військового поселення. Тому для розмежування черезсмужних поміщицьких земель, які знаходились в окрузі військового поселення, 6 квітня 1817 р. була заснована межова комісія [7], яка складалася із штаб-офіцера, призначеного комісією для тимчасового керівництва округом поселення, чиновника, призначеного міністром фінансів, одного депутата від губернського дворянства та губернських землемірів. На допомогу землемірам надавалися 4 помічники, 2 унтер-офіцери та 8 солдатів. Ця комісія отримувала відомості про кількість поміщицьких земель, які знаходилися всередині державних земель. Хутори поміщиків, що були розташовані в межах округів військових поселень, повинні були піддаватися примусовому відчуженню для цих поселень з винагородою за землю і з зобов'язанням перенести хутори на відведені для цього землі, «капітальні ж споруди, як-от: водяні млини, винокурні заводи та кам'яні будинки, залишаються у володінні поміщиків і не інакше можуть відходити в державні відомства, як за взаємною з власником згодою про їх винагороду» [8].

Але треба відзначити, що при цьому уряд Олександра I захищав інтереси поміщиків: їм виплачувалася компенсація за землі та будівлі, надавалися у володіння державні села з інших повітів, які не потрапляли до смуги військових поселень. Так, наприклад, 1820 р. поміщиці Балавинській замість її маєтку, який відійшов до округу Борисоглібського уланського полку, були віддані землі у Куп'янському повіті й державне село Старовірівка [9].

Якщо поміщики отримували компенсацію за свої землі і небагато на цьому втрачали, то зовсім інакше сплачувалася компенсація державним селянам, однодворцям і міщанам, коли вони за станом здоров'я, внаслідок неможливості господарства чи за якихось інших причин не могли бути перетворені у військових поселенців. Так, наприклад, 135 купців і міщан, які мешкали у м. Чугуєві і які мали будівлі, сади, городи та інші господарські споруди, мали поїхати з міста. Винагороду видавали після оцінки майна особливою комісією, причому оцінювалися лише будівлі, які могли бути корисні військовому поселенню. Земля, городи і сади оцінці не підлягали. Крім того, з оціночної суми видавалася 1/5 частина за будинки, які підлягали знесенню, і 4/5 за будинки, які військове поселення вважало необхідним придбати для себе. За старі будинки і лавки казна не призначала ніякої винагороди, тому що вони «або самим часом знищились, або ні на що використані не можуть» [10].

15 серпня 1817 р. імператором були надані грамоти кавалерійським полкам 3-ї уланської дивізії: Борисоглібському полку – на поселення в Зміївському повіті в селищах: Андріївці, Мохначі, Шелудьківці, Гиніївці, Гнилушках, Малинівських і Гракових хуторах (за винятком хуторів, що належали Андріївці і відходили до округу поселення Серпухівського уланського полку), де мешкало 5730 ревільських душ; Серпухівському полку – в Зміївському повіті в селищах та хуторах: Балаклеї, Непогорілому, Балаклеїці, Зубовому Яру, Печенігах, Базаліївці, Великих Кринках, Байбаках, Малих Кринках, Мисюриному, Челомбитівці, Олейникові та частині слободи Андріївки, в яких мешкало 5685 ревільських душ; Таганрозькому полку – у Вовчанському повіті в селищах: Базаліївці, Печенігах, Кицівці з хуторами, де мешкало 5750 ревільських душ [11].

У цих грамотах також була пояснена і мета заснування військових поселень: «Желая с одной стороны изъяснить особенное внимание к заслугам победоносных наших воинов, с другой – отвратить всю тягость, сопряженную с ныне существующею рекрутской повинностью, по коей поступившие на службу должны находиться в отдалении от своей родины, в разлуке со своими семействами и родными, что, естественно, устрашает их при самом вступлении на службу, и тоска по своей родине ослабляет их силы и новое их состояние делается им несносным, – с отеческим попечением занимаюсь Мы средствами сделать переход сих людей в военное состояние нечувствительным и самую службу менее тягостною, положили в основание сему то правило, чтобы в мирное время солдат, служа отечеству, не был отдален от своей родины и посему Мы приняли непременно намерение дать каждому полку свою оседлость в известном округе земли и определить на укомплектование оного единственно самих жителей сего округа» [12].

Через кілька місяців, 19 грудня 1817 р., було видано наказ про поселення Чугуївського уланського полку. У наказі йшлося: «...назначаем в округ поселення его всех жителей, доселе войско Чугуевское составлявших, именно бывших чугуевских коренных казаков, бывших однодворцев разных наименований, живущих в г. Чугуеве и селениях: Покровском, Подых, Лаптевом, Каменной Яруге, Песчаном, Пятницком, Большой Бабке, Тетлеге, Кочетке и Старосалтове, бывших мещан, тех, которые находятся в составе полка и бывших свободных полков обывателей в слободе Малиновой помещенных и присоединяя сверх того к оному Змиевского уезда казенное село Зарожное, в середине округа лежащее, в коем 832 ревизских души; и жительствующих в самих даже селениях войска Чугуевского однодворцев и казенных обывателей 104 души, по уважению, что и те и другие поступали некогда на службу в Чугуевский полк, со всеми принадлежащими им землями и угодьями» [13]. Всього в селищах, які відводилися для поселення полку, мешкало 5726 ревільських душ.

Командиром 3-ї поселеної уланської дивізії (18 вересня 1818 р. перейменована у 2-у уланську) [14] було призначено польського шляхтича генерал-лейтенанта Г. І. Лисаневича. Штаб-квартира 2-ї уланської дивізії розташовувалась у м. Чугуєві [15].

Отже, головними причинами створення Слобідсько-Українських військових поселень як складової частини військових поселень Російської імперії першої половини XIX ст. була спроба подолання фінансової кризи, яка набула погрозового характеру після постійних війн, що вела Росія на початку XIX ст., а також труднощі комплектування зростаючої російської армії, яка була необхідна для підтримки престижу країни в Європі. Виходячи з цих обставин, імператором Олександром I було прийняте рішення про створення на території Російської імперії військових поселень.

Завдяки їм передбачалося скоротити витрати на армію шляхом запровадження принципу самокомплектування та самозабезпечення поселених частин, скасувати рекрутську повинність та надати постійне розквартирування військовим підрозділам.

Організація Слобідсько-Українських військових поселень почалася навесні 1817 р. під час облаштування поселених округів 3-ї уланської дивізії на території Зміївського і Вовчанського повітів Слобідсько-Української губернії. Упродовж 1817 р. були створені чотири поселені округи цієї дивізії: Борисоглібський, Таганрозький, Серпухівський та Чугуївський. Створення військових поселень також призвело до формування нової соціальної структури цього регіону. Мешканці поселених округів займали специфічне, відокремлене від інших категорій населення губернії місце.

1. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: «Сіверянська думка», 2006. – С. 51.

2. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 179-180.

3. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной е. и. в. канцелярии. – Вып. V. – СПб.: Типография И.Д.Сытина, 1892. – С. 63.

4. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 180.

5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 228-228 зв.

6. Там само. – Арк. 229.

7. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 180-181, 299-306.

8. Там само. – С. 181.

9. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского государственного университета, 1982. – С. 20.

10. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб.: Изд-во «Русской старины», 1871. – С. 139-140.

11. ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 83-88.

12. Там само. – Арк. 83-83 зв.

13. Там само. – Арк. 84 зв.

14. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 392 зв.

15. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 572.

Статья посвящена проблеме организации Слободско-Украинских военных поселений. В ней исследуются причины создания Слободско-Украинских военных поселений. Основное внимание уделено организации поселенных округов уланской кавалерийской дивизии Слободско-Украинских военных поселений, а также переводению коренных жителей в состав поселенных округов кавалерии.

Ключевые слова: военные поселения, поселенный округ, кавалерия, полк, уланская дивизия.

The article is devoted to the problem of the organization of Slobidsko-Ukrainian military settlements. It examines the reasons for the creation of Slobidsko-Ukrainian military settlements. The focus is on the organization of the settled districts of Ulan cavalry division Slobidsko-Ukrainian military settlements and transfer of indigenous inhabitants in the composition of the settled districts of cavalry.

Keywords: military settlements, a settled district, cavalry, regiment, Uhlan division.